

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ 1918-1920 ԹԹ.**

Բանալի բառեր – Տիգրան Ղևոյանց, Հայաստանի Հանրապետություն, Գլխավոր շտաբ, Ներքին գործերի նախարարություն, պետական անվտանգության համակարգ, հետախուզություն և հակահետախուզություն, սահմանապահ գործամասեր, միլիցիա, հայկական կանոնավոր բանակ

1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջմամբ Ռուսաստանում առաջ եկած ցնցումներն ընդգրկեցին նաև Հայաստանը: Այդպիսի անբարենպաստ աշխարհաքաղաքական պայմաններում, երբ թուրք հրոսակները, իրականացնելով արևմտահայության նախճիրը, բախում էին Արևելահայաստանի դռները, 1918 թ. մայիսի 28-ին հռչակվեց Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը: Անդրանիկ կառավարության լիազորությունները ստանձնեց Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը, որը իր առաջնակարգ խնդիրներից մեկը համարեց յուրաքանչյուր պետության համար կենսականորեն անհրաժեշտ հետախուզության և հակահետախուզության գործունեության կազմակերպումը՝ որպես ազգային-պետական անվտանգության համակարգի կարևորագույն գործոն:

Նախկինում հայ պատմագիտության մեջ իշխում էր այն անհիմն մտայնությունը, թե Հայաստանի Հանրապետությունը չի ունեցել ազգային անվտանգության կառույցներ կամ ի վիճակի չի եղել ստեղծելու դրանք, սակայն փաստերը հակառակն են վկայում: 1918-1920 թթ. ՀՀ կառավարությունը ձգտել է ունենալ ոչ միայն պետականության կայացման տեսանկյունից այնպիսի կարևոր կառույցներ, ինչպիսիք էին խորհրդարանը, բանակը և այլն, այլև յուրաքանչյուր պետության ազգային անվտանգությունը ապահովող անհրաժեշտ կառույցներ՝ թե՛ հետախուզություն և հակահետախուզություն և թե՛ միլիցիա, որոնք կծառայեին երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականության տարաբնույթ խնդիրների լուծմանը: Կազմակերպական-ֆինանսական և կադրային խնդիրների լուծման տեսանկյունից առաջին իսկ քիչ թե շատ գործնական քայլերը կատարվել են հանրապետության հռչակումից անմիջապես հետո:

1918 թ. օգոստոսի 13-ին ՀՀ Նախարարների խորհուրդը ՀՀ Զինվորական նախարարության միջնորդության հիման վրա որոշում է կառավարության

վարկի հաշվին հետախուզությանը և հակահետախուզությանը տրամադրել համապատասխանաբար 20 հազարական ռուբլի¹: Իսկ արդեն զինվորական նախարարի 1919 թ. ապրիլի 14-ի հրամանագրով Գլխավոր շտաբին առընթեր ստեղծվում է հետախուզական ու հակահետախուզական բաժանմունք՝ փոքրաթիվ անձնակազմով:

Հայկական բանակում Գլխավոր շտաբի և հետախուզական մարմինների ստեղծման գաղափարի համահեղինակներից է եղել ռուսական բանակի կադրային սպա, Հայկական դիվիզիայի շտաբի պետ, գնդապետ Միխայիլ Զինկևիչը, որը զինվորական նախարարի 1919 թ. ապրիլի 28-ի հրամանով նշանակվել է Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար², իսկ հետախուզական և հակահետախուզական բաժանմունքի պետ է դարձել Սարգսրապատի ճակատամարտի հերոս, փոխգնդապետ Ա. Կ. Շնեուրը, որին 1919 թ. սեպտեմբերից մինչև 1920 թ. ապրիլը փոխարինել է կապիտան Վ. Գ. Մուրադյանը: 1920 թ. ապրիլից մինչև հունիսի վերջը հետախուզական բաժանմունքի գործունեությունը ղեկավարել է ՀՅԴ անդամ Տ. Թ. Դևոյանցը³, իսկ 1920 թ. հուլիսից մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը՝ այդ կառույցը գլխավորել է Մ. Ն. Դոդոխյանը:

Հետախուզության բաժանմունքում և նրա ենթաճյուղերում աշխատել է պողպորուչիկ Լ. Գ. Բաշինջադյանը՝ հանձնարարությունների գծով սպա, այնուհետև՝ հետախուզության գործակալ Վրաստանում (կեղծանունը՝ Լևոն Բաշ), որը հանրաճանաչ հայ նկարիչ Գ. Զ. Բաշինջադյանի ավագ որդին էր⁴:

Վրաստանում և մայրաքաղաք Թիֆլիսում հետախուզական ծառայությունը ղեկավարում էր գեներալ-մայոր Հ. Ա. Քիշմիշյանը⁵: Բաքվում ՀՀ գործակալն Ա. Սարգիսյանն էր⁶: Հետախուզության համակարգում ընդգրկված են եղել նաև Գ. Ս. Երամովը (դիտորդ Վրաստանում), շտաբ-կապիտան Մ. Ս. Սարգիսյանը, պորուչիկներ Ա. Ն. Ահարոնովը, Վ. Հ. Ներսեսովը և

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 484, թ. 9, ֆ. 202, ց. 1, գ. 13, թ. 12, ֆ. 204, ց. 1, գ. 216, թ. 1:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 131, թ. 24:

³ Հենց նրա գլխավորությամբ 1919 թ. կեսերին Կ. Պոլսում գաղտնի ձևավորվեց և մինչև 1920 թ. սկիզբը գործեց հայկական հետախուզական խումբը, որը Հայաստան էր առաքում միանգամայն արժեքավոր հետախուզական տեղեկություններ Թուրքիայի, Անդրկովկասի շուրջ տեղի ունեցող իրադարձությունների, հայկական սահմանի ամբողջ երկայնքով թուրքական զորքերի տեղաշարժերի մասին և այլն:

⁴ Տե՛ս **Սարգսյան Ա. Ե.**, Հետախուզություն և հակահետախուզություն. Հայկական հետք. կենսագրական ակնարկներ հետախույզների և հակահետախույզների մասին, Երևան, 2005, էջ 194-195: ՀԱԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 42, թ. 52-55, գ. 116, թ. 69:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 131, թ. 24, ֆ. 275 (նախկին ֆ. 276, ց. 1), ց. 5, գ. 75, թ. 35, գ. 26, թ. 203:

⁶ Ըստ Դրիմի ԽՍՀ Գլխավոր Քաղվարչությունում 1927 թ. հուլիսին Գրիգորի Խաչատրյանի հարցաքննության տվյալների՝ Բաքվում հետախուզական գործը ոչ վատ հիմքերի վրա էր դրված: Այստեղից ստացվում էին Ադրբեջանի Գլխավոր շտաբի և Զինվորական նախարարության առավել արժեքավոր գրագրության պատճենները:

այլք: Այդ գործում իր որոշակի մասնակցությունն է ունեցել նաև գեներալ Հ. Գ. Բագրատունին¹, որը 1919 թ. օգոստոս-նոյեմբերին գլխավորել է ԱՄՆ մեկնած ՀՀ ռազմական պատվիրակությունը, իսկ այնուհետև նշանակվել Հայաստանի Հանրապետության դեսպան Լոնդոնում:

Գլխավոր շտաբի հակահետախուզության բաժանմունքը ղեկավարել է Ա. Ն. Հովհաննեսովը՝ Հովհան Խան-Կոտուրսկին (կամ Խան-Ղոթուրի), որին փոխարինում է հանձնարարությունների գծով սպա Գ. Խաչատրյանը: Հակահետախուզության բնագավառում էր աշխատում նաև պորուչիկ Բեկզադյանը, որն ավելի շատ հայտնի է իր թիֆլիսյան գործունեությամբ՝ Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության կազմում: ՀՀ հետախուզական և հակահետախուզության մարմիններ են գործել նույնիսկ Լեռնային Հայաստանում (Սյունիք-Չանգեզուրում), որի ղեկավարը հայտնի Յապոնն էր (Ա. Հ. Պարոնյանը), իսկ աշխատակիցը՝ Ավ. Դադայանցը²: Ինչպես վկայում են փաստերը, ենթասպա, հետախույզ Ավ. Դադայանցը, որը այնուհետև ծառայել էր Գ. Նժդեհի զորամասերում, եղել է Յապոնի ղեկավարած հակահետախուզական ջոկատում, 1921 թ. ձերբակալվել է խորհրդային իշխանության կողմից և հանիրավի գնդակահարվել³:

Առհասարակ, ՀՀ Նախարարների խորհրդին մշտապես մտահոգել են ռազմական շինարարության և պետական անվտանգության համակարգի տարբեր օղակների ու ստորաբաժանումների կայացման, այդ թվում և հետախուզական ու հակահետախուզական ծառայության կազմակերպման հարցերը, որոնց աշխատանքների համար գործադրվել են իրական ջանքեր, և հատկացվել որոշակի գումարներ՝ թեկուզև ոչ շատ մեծ:

Սակայն կազմակերպական-ֆինանսական խնդիրները դյուրին ձևով չէին լուծվում, իսկ երբեմն արհեստական խոչընդոտներ էին հարուցվում, որոնք դժվարացնում էին հայկական հետախուզական ծառայությունների աշխատանքները: Դա բավականաչափ հստակ է երևում 1919 թ. մայիսի 2-ի Գլխավոր շտաբի պետին հասցեագրված զեկուցագրից, որում հետախուզական բաժանմունքի պետի պաշտոնակատար Հ. Խան-Կոտուրսկին նշում էր, որ հետախուզական բաժնի գործունեության ընդարձակման և հարևան երկրներում նոր կետերի բացման հետ կապված անհրաժեշտ է հոգ տանել, որ Հայաստանի սահմաններից դուրս գտնվող հետախուզության գործակալները որոշակի աջակցություն ունենային իրենց երկրի դիվանագիտական

¹ Տե՛ս **Հայագն (Պետրոսյան) Տ., Ղազարյան Գ.**, 1000 հայագրի գեներալներ, ծովակալներ. Կենսագրական հանրագիտարան, Երևան, 2009, էջ 114-115: Տե՛ս նաև Ով ով է. Կենսագրական հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 2005, էջ 187:

² Տե՛ս ЕФ МНЮИ - XXI век, № 07-08, сентябрь-октябрь, 1998, с. 8-13, ՀԱԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 131, թ. 24:

³ Տե՛ս **Մանուկյան Ա.**, Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920-1940 թթ., Երևան, 2002, էջ 90:

ներկայացուցիչների կողմից: Խան-Կոտուրսկին գտնում էր, որ անհրաժեշտ է խնդրել Արտաքին գործերի նախարարությանը կարգադրություններ անել բոլոր դիվանագիտական ներկայացուցիչներին ինչպես Անդրկովկասում, այնպես էլ Թուրքիայում, իսկ աջակցությունը հետախուզության գործակալներին ներկայացուցչությունների պարտականությունն է¹: Արդեն 1919 թ. մայիսի 21-ին Գլխավոր շտաբի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատար, փոխգնդապետ Ա. Շնեուրը Ջինվորական նախարարին ուղղված դիմումագրում խնդրում էր Արտաքին գործերի նախարարության միջոցով աջակցել հետախուզության աշխատակիցներին²: Այդ նույն օրը Հայաստանի Ջինվորական նախարար, գեներալ-մայոր Քր. Արարատյանը գաղտնի գրությամբ դիմում է Արտաքին գործերի նախարարին և խնդրում կարգադրել ամենայն օգնություն ցուցաբերել հետախուզության աշխատակիցներին³:

1919 թ. ապրիլի 9-ի որոշմամբ ԱԳ նախարարությանը կից ստեղծվում է տեղեկատվական բյուրո, որի գործունեությունը Ջինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի Հատուկ բաժանմունքի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատար Ռ. Չալխուշյանի կարծիքով պետք է նպատակամղվեր հակահետախուզական բաժանմունքի առջև դրված խնդիրների իրագործմանը և գտնվեր Ջինվորական նախարարության վերահսկողության ներքո: Տեղեկատվական բյուրոյի գործունեության շրջանակներին էին վերաբերում՝ 1) ռազմական բնույթի տվյալները գործամասերի տեղաբաշխման, զինվածության և զինմատակարարման մասին և այլն, 2) հարևան երկրների կառավարությունների կողմից ընդունվող քաղաքական բնույթի միջոցառումները, գործակալական շարժումը, մամուլի նկատմամբ գրաքննչական վերահսկողության ուժեղացումը: Ըստ այդ մտահղացման՝ բյուրոն պետք է սերտորեն համագործակցեր ռազմական հակահետախուզության հետ⁴: Ջինվորական և Արտաքին գործերի նախարարությունների միջև կայացած համաձայնությամբ Վրաստանում և Ադրբեջանում պետք է նշանակվեին զինվորական կցորդներ, որոնց գործառնություն էր անհրաժեշտ տեղեկությունների հավաքումը: Չալխուշյանը հատուկ ընդգծում էր, որ բյուրոն և ռազմական հակահետախուզությունը պետք է աշխատեին սերտ փոխհամագործակցության պայմաններում՝ օգնելով միմյանց հայրենանվեր աշխատանքում⁵:

Հետագայում Հայոց Ազգային խորհուրդը 1918 թ. հուլիսի 16-ի նիստում նպատակահարմար գտավ ՀՀ զինվորական գերատեսչությունից վերցնել Տեղեկատվական բյուրոն և հանձնել ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 155, թ. 24:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, թ. 23:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 9:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 9, 9 հակ.:

նը՝ ի դեմս Թիֆլիսի դիվանագիտական ներկայացուցչության¹, որը հետախուզական գործունեություն էր իրականացնում Վրաստանում և նրան սահմանակից Ադրբեջանի, Հարավային Ռուսաստանի և հարակից այլ տարածքներում:

Կայացման գործընթացները դժվարությունների էին հանդիպում: Կյանքի հրամայականն էր անհապաղ իրական կապեր ապահովել հետախուզական ծառայությունների և արտգործնախարարության համակարգի միջև և դրանք ծառայեցնել ՀՀ ազգային անվտանգության համակարգի հրատապ խնդիրներին: 1920 թ. մայիսի 8-ին Հայաստանի առաջին Հանրապետության Նախարարների խորհուրդը, լսելով Ջինվորական նախարարի զեկուցումը արտասահմանում հետախուզական և հակահետախուզական գործի մասին, որոշում է կայացնում այդ կառույցների գործունեությունը ենթարկել Հայաստանի Հանրապետության դեսպանների հսկողությանը²:

Այս ճանապարհին կարևոր քայլ էր արտասահմանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչություններին կից զինվորական ներկայացուցիչների (գործակալ, կցորդ, աթաշե, որոնք ըստ Ռ. Ռուանի՝ դեռևս 1920-1930-ական թվականներին համարվում էին «*հավատարմագրված լրտեսներ*»³) ինստիտուտի ստեղծումը: Այս առումով, անկասկած, որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում ՀՀ Ջինվորական նախարարության Գլխավոր շտաբի գեներալ-մայոր Գ. Գ. Ղորղանյանի (Ղորղանով-Կորգանով) բազմաբեղուն գործունեությունը: Դեռևս 1918 թ. դեկտեմբերի 3-ին նա Ջինվորական նախարարին է ներկայացնում մի ուշագրավ զեկույց, որում հարց էր բարձրացնում այսպես կոչված «զինվորական ազենտների» համակարգ ստեղծելու անհրաժեշտության մասին և այն հիմնավորում: Նա գտնում էր, որ զինվորական կցորդը պետք է հետևեր այլ պետության զինված ուժերի գործողություններին և բացահայտեր այն հնարավոր ուժերը, որոնց հետ հնարավոր էին բախումներ: Մանրագին ներկայացնելով զինվորական կցորդ-գործակալների առջև դրված խնդիրները՝ Գ. Ղորղանյանը հանգել էր այն հետևության, որ առանց զինվորական գործակալների՝ հետախուզության գործի ճիշտ կազմակերպումը իրագործելի չէ: Ուստի անհրաժեշտ էր ամեն տեղ ստեղծել զինվորական գործակալություն, հատկապես Վրաստանում և Ադրբեջանում: Ղորղանյանը գտնում էր, որ զինվորական գործակալները, պետք է նշանակվեն Ջինվորական նախարարի կողմից և ենթակա ու հաշվետու լինեն միայն նրան⁴:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 81, թ. 2-3, 5-8, 11:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 201, ց. 1, գ. 489, թ. 62, ֆ. 278, ց. 1, գ. 11, թ. 16:

³ Տե՛ս **Ռուան Ռ.**, Հետախուզություն յեվ հակահետախուզություն, Ռոստով-Դոն, 1937, էջ 10:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 27, թ. 27 (72), թ. 62, ֆ. 278, ց. 1, գ. 11, թ. 16:

1919 թ. մարտի 31-ին գեներալ-մայոր Արարատյանը կրկին անդրադառնում է Ղորղանյանի՝ Թիֆլիսում և Բաքվում զինվորական գործակալներ ունենալու անհրաժեշտության առաջարկին: Ըստ նրա՝ այդ պաշտոնյաներին պահելու հոգսը կարող է իրականացվել Ջինվորական նախարարության ընդհանուր վարկի հաշվին: Վերջում նա խնդրում էր հաստատել իր առաջարկները և թույլատրել ռազմական կցորդների վարկավորումը սկսած ապրիլի 1-ից՝ ընդամենը 180 հազար ռուբլի բաց թողնել մինչև 1919 թ. հունվարի 1-ը ընկած ժամանակահատվածի համար¹:

1919 թ. մարտով թվագրվող Թիֆլիսի հայկական դիվանագիտական ներկայացուցչության փաստաթղթերից մեկում արդեն շարադրված են ռազմական գործակալների գործունեության ընդհանուր սկզբունքները²: Այդ գործի համար միակ հնարավոր թեկնածուն համարվում էր Գ. Ղորղանյանը, որը փայլուն տիրապետում էր ֆրանսերենին, անգլիացիներին գիտեր Պարսկաստանից, որտեղ ծառայել էր գեներալ Ն. Ն. Բարաթովի էքսպեդիցիոն կորպուսի շտաբում, Կովկասյան հեծելազորային դիվիզիայի պետ և ՀՀ Ջինվորական խորհրդի անդամ էր, որոշակի հեղինակություն էր վայելում Անդրկովկասում գտնվող ֆրանսիական, անգլիական ռազմական ներկայացուցչությունների շրջանում: Հենց այս թեկնածության նկատմամբ շատ բարեհաճ էր տրամադրված նաև Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության ղեկավար Լ. Գ. Եվանգուլյանը (Եվանգուլով), որը համառոտ են պաշտպանում էր Գ. Ղորղանյանի թեկնածությունը զինվորական կցորդի պաշտոնում³: Սակայն կային նաև այլ թեկնածություններ, որոնցից էին դիվանագիտական ներկայացուցչության կազմում գտնվող գնդապետ Շահբաթովը, գեներալ-մայոր Հ. Հախվերդյանը, ՀՀ զինվորական դատարանի նախագահ, գեներալ Հ. Ա. Քիշմիշյանը և այլք: Ջինվորական նախարարի 1919 թ. հուլիսի 13-ի հրամանով Հ. Ա. Քիշմիշյանը Հայաստանի դիվանագիտական հավատարմատարի և Անտանտի տերությունների ներկայացուցիչների համաձայնությամբ նշանակվում է Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությանը կից զինվորական կցորդ:

ՀՀ պետական անվտանգության համակարգի կարևոր օղակներից էին միլիցիան և ՆԳ նախարարությունը, որոնց ստեղծման ու աշխատանքների կազմակերպման ուղղությամբ 1918-1920 թթ. որոշակի ջանքեր գործադրվեցին ՀՀ կառավարության կողմից: Այդ գործընթացներին ակտիվորեն մասնակցեցին թե՛ Հայաստանի խորհրդարանը և թե՛ Նախարարների խորհուրդը: Սկզբնական և հատկապես Արամ Մանուկյանի «դիկտատորության» ժամանակահատվածում Ներքին գործերի նախարարությունը մի ճյուղավորված համակարգ էր, որի մեջ մտնում էին և՛ ՆԳՆ-ին հատուկ ուժային ու մի-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 27, թ. 27 (72), թ. 142:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 114, թ. 10 -12:

³ Նույն տեղում, թ. 13, ֆ. 121, ց. 1, գ. 111, թ. 1, գ. 9, թ. 15:

լիցիոն կառույցները, և՛ տարաբնույթ այլ գործառույթներ իրականացնող զեմստվային-քաղաքային, նահանգային ու գավառային կառավարման վարչական հաստատությունները: Ռ. Տեր-Մինասյանը գրում է հետևյալը. «Ներքին Գործոց Նախարարությունը, այնպես ինչպես Արամի ժամանակը կը ներկայանար՝ նրանից յետոյ մինչեւ Հանրապետութեան անկումը այլեւս գոյութիւն չունեցաւ: Արամի մահուանից յետոյ Ներքին գործոց Նախարարութիւնը մեռաւ եւ դարձաւ մի պարզ վարչութիւն:

Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումից առաջ, Արամը Երեւանի նահանգի դիկտատորն էր ընտրուած եւ յանձինս նրան՝ փաստական հայկական իշխանութիւն էր ստեղծուած դեռ 1917-ից: 1918-ին, երբ Հայաստանի օրինական կառավարութեան՝ Քաջագնունու դահլիճն էր կազմված, փաստօրէն կառավարութիւնը մնում էր Արամը, թէեւ նա ներքին գործոց նախարար էր միայն: Նրա ձեռքն էին, այն ժամանակները, ե՛ւ լուսաւորութեան, ե՛ւ Խնամատարութեան, Պարենավորման ե՛ւ Հաղորդակցութեան բաժինները, որոնք հետագային բաժանուեցին առանձին նախարարութիւնների: Բայց էականը գործերի բարդութիւնը չէր, այլ նրանց ուղղութիւնը: Արամի ժամանակ, Ներքին գործոց նախարարութիւն ասելով պետք էր հասկանալ պետութեան ֆիզիքական ոյժը եւ կառավարական վարչամեքենան, մարմնացումը պետական եւ կուսակցական բարոյական հասկացողութեանց, օրենքների գործադրման եւ պարտադրման միակ խողովակն ու միջոցը, կեդրոնը, որտեղ ամփոփում էին Հայաստանը կազմակերպելու բոլոր ձգտումներն ու ճիգերը: Արամի ատեն, Ներքին գործոց նախարարութիւնը կը ներկայացնէր ամէն ինչ»¹: Այդուհանդերձ, այդ ճյուղավորված համակարգի շրջանակներում ևս կատարվում են առաջին քայլերը միլիցիա և ՆԳՆ համակարգին հատուկ ուժային այլ մարմիններ կազմակերպելու ուղղությամբ: Ամեն դեպքում ՆԳՆ-ն մնում էր ՀՀ կարիների «անկյունաքարը»՝ մինչ դրա վերածումը մի շարք դեպարտամենտների, առանձին նախարարությունների 1919 թ. կեսերին: Իսկ որպէսզի այն դառնար լիարժեք և գործուն օրգանիզմ, որի արգասաբեր գործունեությունից էր կախված երկրի ներքին անվտանգության ապահովումը, ՀՀ ՆԳ նախարարներից մեկը՝ Ա. Գյուլխանդանյանը, եզրահանգում է. «Իմ ցանկութիւն էր այդ կենտրոնական օրգանը (Վարչութիւն և Միլիցիայի բաժին) դնել այնպիսի պայմանների մեջ, որ համարեա ամբողջ Դիւանը բաղկացած լինէր համալսարանական կրթութեամբ մարդկանցից, որպէս զի ապագայում նրանցից մշակուէին երկրիս վարիչներ: Այդ որոշ չափով կձառայէր նրանց իբր եւ վարչական մի վարժութիւն, որը փորձառութիւն կտար նրանց»²:

¹ Ռուբէն, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. է, Արտասահման, Սասուն եւ Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, էջ 312:

² ՀԱԱ, ֆ. 202, ց. 1, գ. 523, մաս I, թ. 95, 95 հալ.:

Այդ գործընթացների կազմակերպական տեսանկյունից շատ կարևոր էր ՀՀ խորհրդարանի կողմից 1920 թ. ապրիլի 21-ին միլիցիայի մասին ժամանակավոր օրենքի ընդունումը՝ հաստատված Ժամանակավոր կառավարության կողմից 1917 թ. ապրիլի 17-ին և փոփոխված Հայաստանի խորհրդարանի կողմից 1920 թ. ապրիլի 21-ին: Իսկ 1920 թ. հունիսի 16-ին օրենքը հավելում է ստանում¹:

1920 թ. միլիցիոներների թիվը Հայաստանի Հանրապետությունում հասնում էր 4562-ի, այդ թվում Երևանի գավառում՝ 434-ի, Էջմիածնի՝ 268-ի, Սուրմալուի՝ 236-ի, Ղարաքիլիսայի՝ 235-ի, Ալեքսանդրապոլի՝ 273-ի, Դիլիջանի՝ 253-ի, Ն. Բայազետի՝ 247-ի, Դարալագյազի՝ 162-ի, Կաղզվանի՝ 419-ի, Օլթիի՝ 419-ի, Արդահանի՝ 519-ի, Կարսի՝ 419-ի, Գողթնի՝ 228-ի, Նախիջևանի՝ 228-ի, Շարուրի՝ 162-ի, Ղարաբաղում և Զանգեզուրում՝ համապատասխանաբար 268-ի և 268-ի²: Ուշագրավ են Ղարաբաղի և Զանգեզուրի միլիցիայի հաստիքացուցակի տվյալները, քանզի ՀՀ կառավարությունը և խորհրդարանը նշված գավառները, անկախ Ադրբեջանի ագրեսիվ մտադրություններից և հավակնություններից, միշտ համարել են ՀՀ տարածքի անբաժանելի մաս: Ուստի օրինաչափ էին ոչ միայն այդ գավառամասերում քաղաքացիական վարչակազմ ունենալը, այլև միլիցիայի և ՆԳ նախարարության անհրաժեշտ օղակներ և ստորաբաժանումներ ստեղծելու քաղաքականությունը: Դրանք պետք է ՀՀ անվտանգության անհրաժեշտ հենակետերը լինեին՝ ապահովելով հայ բնակչության օրինական շահերն ու իրավունքները Ղարաբաղում և Զանգեզուրում³:

Սակայն հայկական պետության գլխավոր հենքը և անվտանգության համակարգի գլխավոր երաշխավորողը անկախության հռչակման պահից Հայոց բանակն էր: Զինվորական նախարարության կազմավորումը սկսվեց 1918 թ. հունիսի 15-ին՝ ռազմական նախարարի նշանակմամբ, որին կից դեռևս Թիֆլիսում ձևավորվել էր Գլխավոր շտաբը: ՀՀ անդրանիկ Զինվորական նախարարը դարձավ գեներալ-լեյտենանտ Հ. Բ. Հախվերդյանը, որից հետո պետական անվտանգության համակարգի այդ կարևորագույն կառույցը գլխավորեցին Ք. Գ. Արարատյանը, Ռ. Կ. Տեր-Մինասյանը, իսկ բոլշևիկյան շրջադարձի պահին՝ Դրոն՝ Դ. Մ. Կանայանը⁴: Անվտանգության համակարգի ձևավորման և բանակաստեղծ գործընթացների ճանապարհին, անշուշտ, կարևոր քայլ էր 1919 թ. սկզբին ՀՀ Զինվորական նախարարությանն առընթեր Ռազմական խորհրդի ստեղծումը, որը կոլեգիալ ձևով պետք է քննարկեր ռազմական-բանակային շինարարության և մարտական գործողություն-

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի օրենքները, Երևան, 1998, էջ 262-268, 343:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 115, մաս II, թ. 78:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 140:

⁴ Տե՛ս «Ուրբաթ» (շաբաթաթերթ), Երևան, 25 մայիսի 1990:

ների սկզբունքային հարցերը: 1919 թ. մարտի 25-ին այդ խորհրդի նախագահ նշանակվեց Հայկական կորպուսի նախկին հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Թ. Հ. Նազարբեկյանը, ստանձնեց նաև ՀՀ զորքերի գլխավոր հրամանատարի՝ հայկական բանակի սպարապետի պարտականությունը¹: Ջորջերի ղեկավարումը բոլոր առումներով թողնվեց Հայկական կորպուսի հրամանատարին, որն ուներ գլխավոր հրամանատարի իրավունքներ:

Ձինվորական ծառայության մեջ գտնվողների թիվը 1919 թ. գարնանը հասնում էր 16000-ի², իսկ ըստ եվրոպական տերություններին ներկայացրած՝ Հովհ. Քաջագունու հուշագրի՝ 1920 թ. հուլիսի վերջերին՝ 18000-ի³: Այդուհանդերձ, ըստ տարբեր սկզբնաղբյուրների՝ բանակի թվակազմը նշվում էր 35000 և նույնիսկ ավելի⁴: Սակայն փաստերի համադրությունը ցույց է տալիս, որ այդ տվյալները, իրականությանը չեն համապատասխանում, մանավանդ եթե հաշվի առնենք, որ այդ «*ահռելի հայկական բանակը*» գրեթե առանց լուրջ դիմադրության պարտություն կրեց 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին սկսված ճակատագրական պատերազմում քանակով իրեն էապես չգերազանցող թուրքական բանակից:

1918-1920 թթ. հայկական բանակի ընդհանուր թվաքանակում մարտունակ կարելի է համարել ընդամենը 16000-18000-ը, ինչը հաստատում է նաև Ս. Վրացյանը ՅՅԴ Ամերիկայի կենտրոնական կոմիտեին 1919 թ. մայիսի 18-ին գրած նամակում: Նա մասնավորապես ընդգծել է, որ «մոտ 16-17 հազարանոց բանակը կարգապահ է և քաջ», որ «աշխատել են ստեղծել նոր զորամասեր»⁵:

Սակայն իրողություն է, որ նորին մեծություն «բրիտանական կառավարությունը» հայկական բանակին ապահովել է 40000-անոց բանակի համար նախատեսված զենքով ու զինամթերքով, որն այն ժամանակ արժեք 1.200.000 ֆունտ ստեռլինգ⁶: Այդ մասին է վկայում Ռ. Հովհաննիսյանը, ընդգծելով, որ Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարարության կողմից 25000 հրացանի և

¹ Տե՛ս **Վարապետյան Մ.**, Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918-1920), Երևան, 1996, էջ 31:

² ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 79, թ. 47:

³ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 498, թ. 33:

⁴ Տե՛ս **Սասունի Կ.**, Հայ-թուրքական պատերազմը, «Հայրենիք» // 1926, թիվ 11-12, էջ 112, **Չալխուշեան Գ.**, Ի՞նչ էր եւ ի՞նչ պիտի լինի մեր ուղին, Վիեննա, 1923, էջ 20, **Փաստրմաճեան Հ.**, Լեռնային պատերազմ, Փարիզ, 1938, էջ 16, **Վրացյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 514, *նույնի*, Հայաստանի հանրապետություն, Պէրյութ, 1958, էջ 477:

⁵ **Վրացեան Ս.**, Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, Պէրյութ, 1962, էջ 88:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 498, թ. 768, ֆ. 199, ց. 1, գ. 146, թ. 96, **Խատիսեան Ալ.**, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Պէրյութ, 1968, էջ 183: Հեղինակը նաև այդ կապակցությամբ բազմանշանակ հավելում է. «Հայերը կը մեղադրէին անգլիացիները այն բանի մէջ, թէ այդ զենքը հասաւ շատ ուշ, թէ զենքը այն տեսակէն չէր, որուն սովոր էին հայ զինուորները, եւ այդ մեղադրանքներն ու դժգոհութիւնը զուգադիպեցան 1920 թ. աշնան հայ-տաճկական աղետալի անյաջող ելքի հետ»:

40000 համազգեստի մատակարարումը պետք է կատարվեր, եթե Ա. Ահարոնյանը և Պողոս Նուբար փաշան ստորագրություն տային տեղափոխման ծախսերի և Անգլիական բանկի կողմից պահանջվող գանձապետական պարտամուրհակները որպես ավանդ դնելու մասին¹: Անգամ դա բրիտանացիների կողմից «մաքուր» չկատարվեց, քանզի, ինչպես հետագայում պարզվեց, հրացանների մի զգալի մասը ոչ պիտանի դուրս եկավ, ուստի ՀՀ կառավարությունը հատկացրեց շուրջ 829634 ֆունտ ստեռլինգ²:

Ակնհայտ է, որ ազգային բանակի ստեղծումը դժվարին գործ էր, և արդյունքները գոհացուցիչ չէին: Ալ. Խատիսյանը 1919 թ. մարտի 14-ի Լեռնին ուղղված իր նամակներից մեկում, պատմելով նախօրյակին կայացած կառավարության նիստի մասին, որին մասնակցել էին գեներալներ Ս. Սիլիկյանը, Չումարովը, երևանյան ջոկատի հրամանատար Դրոն և ուրիշներ, այնուամենայնիվ ընդգծում է բանակի անմխիթար վիճակը՝ նշելով նաև, որ զինվորները սոված և ցնցոտիավոր են, ավելի քան չորս ամիս չեն լողացել, 50 տոկոսը հյուծված է տիֆից և այլն: Ձորքի թիվը հասնում է 31-32000-ի, որից շուրջ 900-ը սպա: Ս. Սիլիկյանը այդ նիստում հայտնել է, որ եթե ինքը մինչև ապրիլի 1-ը չունենա առնվազն 16000 զինվոր, ապա Հայաստանը ոչնչացված է: Ուստի որոշում են խնդրել անգլիացիներին՝ 1) իրենց՝ թեկուզև փոքրաթիվ ջոկատները տեղակայել Քարվանսարայում, Ալեքսանդրապոլում, Իգդիրում և Քուլպում, 2) հատկացնել հաց, հագուստ և սապոզներ Թիֆլիսից, 3) Վրաստանին վերադարձնել Հայկական կորպուսի ունեցվածքը, 4) գեներալ Վ. Ն. Բիչի միջոցով միջնորդել Վրաստանի իշխանությունների առջև՝ անարգել Հայաստան առաքել անհրաժեշտ բոլոր բեռները (ցորեն, հաց, տարբեր ապրանքներ և այլն): Վերջապես, ըստ ֆրանսերեն մի փաստաթղթի, որի հեղինակը Փարիզում ՀՀ ազգային պատվիրակության քարտուղարի օգնական Ղազարյանն է, հայկական բանակի պիտանի զինվորների թիվը 1920 թ. հասնում էր 24.715-ի, սպաներինը՝ 1515-ի, վարչական սպաներինը՝ 309-ի, կամավորներինը՝ 4023-ի և այլն³:

Հանրագումարի բերելով հայկական բանակի վերաբերյալ փաստական տարաբնույթ տվյալները՝ կարելի է հանգել հետևության, որ չնայած կան նույնիսկ այնպիսի վկայություններ, որ իբր թե 1920 թ. հայկական բանակի թիվը հասել է 60000-ի⁴, իրատեսական կարելի էր համարել 16-18000 թվերը: Վերջապես, շուրջ 40000 կարող է ստացվել, եթե այդ 20-25000-ին հավելենք 10-12000-ից ավելի աշխարհագորայիններին և կամավորներին, որոնց մի

¹ Տե՛ս **Ованнисян Р. Г.**, *Международные отношения Республики Армения 1918-1920 гг.*, Ереван, 2007, с. 563:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 566:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 160, թ. 2:

⁴ **Կարապետյան Հ.**, Սևրի պայմանագիրը Հայոց ճակատագրում, Երևան, 2004, էջ 27, ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 290, թ. 36-38:

մասի, ինչպես դիպուկ նկատել է Կ. Սասունին, «թեև արտաքին կերպարանքը զինուորի կը նմաներ, բայց անիկա զինուոր չէր»¹: Մի կարևոր հակափաստարկ ևս. 1919 թ. հաշվարկներով 961700 բնակչություն ունեցող երկրի համար նման քանակը խիստ կասկածելի է², մանավանդ 1919 թ. դեկտեմբերի վերջի տվյալներով Հայաստանի Հանրապետությունում զինակոչից խուսափող նորակոչիկների թիվը կազմում էր 17.665 մարդ³: Նման իրավիճակում հիրավի մարտունակ բանակի և անվտանգության համակարգի անհրաժեշտ ստորաբաժանումների՝ հետախուզական ծառայության, ՆԳՆ ուժային կառույցների ձևավորումը պարզապես դժվարին խնդիր էր:

Հավելենք նաև, որ 1918-1920 թթ. հայկական բանակը դեռևս շարունակում էր մնալ կիսաֆիդայական տիպի բանակ թե՛ իր ղեկավար կազմի և թե՛ զինվորների կազմով, որոնք ետ չկանգնեցին հայկական զորքի կազմակերպման խմբապետական սկզբունքներից և գաղափարներից, ունենալով հեղափոխական-ապստամբական լիցք և ազգային ոգի, գործնականում անընդունակ գտնվեցին կիրառելու զինվորական կազմակերպության եղանակներ: Արտաքուստ Հայկական բանակը թվում էր կանոնավոր: Սակայն հայկական իրականության պայմաններում դժվար էր այդ անցումը կատարել, քանզի կանոնավոր բանակի առաջնահերթությունները անընդունելի եղան հայդուկապետերի և կամավորական շրջանի «գորապետերի» համար: Առաջին Հանրապետության ռազմաքաղաքական առաջնորդներին չհաջողվեց վճռականություն ցուցաբերել՝ հաղթահարելու ձևավորվող հայկական կանոնավոր բանակի սպայական կազմի և ֆիդայա-խմբապետական առաջնորդների միջև առկա խուլ արհամարհանքը և տարակարծությունները, ինչը խիստ բացասական ազդեցություն ունեցավ զորքի բոլոր գործողությունների վրա: Կամավորական գորամասերից անցումը կանոնավոր գորագնդերի չուղեկցվեց կարգապահության ամրապնդմամբ, քանզի խմբապետական տրամադրությունների ազդեցության տակ գտնվող այսպես կոչված «խմբերի» զինվորները հաճախ սանձարձակ, վնասակար արարքներ էին կատարում՝ պաշտպանություն գտնելով իրենց խմբապետների կողմից, ինչն էապես ազդեց կանոնավոր բանակի կազմակերպման գործընթացների վրա, չնայած հայդուկապետերից շատերը խիզախ էին:

1918-1920 թթ. թե՛ ՀՀ կառավարությունը, թե՛ խորհրդարանը և՛ թե՛ զինվորական իշխանությունները ուժերի ներածին չափով փորձել են բանակաշինական արդյունավետ քայլեր ձեռնարկել: Այսպես, օրինակ, ՀՀ կառավարության 1920 թ. օգոստոսի 16-ի որոշման մեջ ընդգծվում է, որ «Հայաստանի ապագա սպայութիւնը եւ ընդհանուր ռազմական պատրաստակամութեամբ չը պետք է ցածր լինի իւր հարեւանների, վրացիների եւ ադրբեյջանցիների

¹ Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 111:

² Հայկական հարց. Հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 212:

³ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 29ա, թ. 348:

սպայությունից»¹: Սակայն խուսափել էական սխալներից և սայթաքումներից չհաջողվեց:

Ս. Վրացյանը, անդրադառնալով Դրոյի՝ որպես զորահրամանատարի կերպարին, հիշատակում է նրա կարծիքը բանակաստեղծ գործընթացների և դրանցում տեղ գտած սայթաքումների մասին. «Բանակի հոգեբանության վրա մեծապես ազդել է նրա մասնակցությունը ներքին քաղաքացիական կռիւներին, եւ երկրի մաքրագործման՝ հակապետական տարրերից, ինչպէս եւ բոլշեւիկեյան քարոզչութիւնը: Իր կոչման բարձրութեան վրա չէր եւ բանակի հրամանատարութեան կազմը, ինչպէս նաեւ ղեկավարութիւնը: Գործօն զօրամասերի հրամանատարական կազմի մեջ մնացել էին հայրենասիրութիւնից զուրկ, շահամօլ զօրավարներ եւ Զինվորական նախարարութիւնը հանդուրժում էր նրանց»²:

Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար Ս. Զինկևիչի 1919 թ. հունիսի 10-ի հրամանագրով հաստատվում է Հայկական 1-ին Սահմանապահ բրիգադի հաստիքակազմը³: ՀՀ սահմանապահ զորքը (15 շտաբային սպաներ, 96 օբեր-սպաներ, 22 բժիշկներ և չինովնիկներ, 2889 կամավոր զինվորներ) կոչված էր ապահովել պետական սահմանի անվտանգությունը արտաքին թշնամական ներթափանցումներից, արգելելու երկրից ապրանքների և տարբեր արժեքների մաքսանենգային արտահանումը:

Հայկական բանակը, ստեղծվելով ռուսական ձևաչափով, կոչված էր լուծելու ՀՀ առաջ ծառայած հիմնախնդիրները անվտանգության համակարգի կայացման տեսանկյունից: Սակայն տարբեր պատճառներով այն ի գործու չէր լինում լիարժեքորեն վճռելու ահռելի և հաճախ անլուծելի դժվարությունները, անկարող եղավ դիմագրավել ավելի մեծ փորձություններին՝ Ադրբեջանի հետ տևական հակամարտությանը և վերջապես թուրք-հայկական 1920 թ. պատերազմին:

Ваник Вирабян – Система безопасности Республики Армения в 1918-1920 гг.

13 августа 1918 г. Совет министров РА постановил за счет кредита правительства решить организационно-политические вопросы службы разведки. По приказу военного министра от 14 апреля 1919 г. при Генеральном штабе создается и начинает действовать разведывательное и контрразведывательное отделение в малочисленном составе. Одной из первоочередных задач парламента и правительства РА стало создание системы государственной безопасности РА, становление армянской государственности, организация безопасности, создание важнейших с точки зрения обеспечения обороны государственных границ военных структур, пограничных воинских частей, органов МВД и

¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 190, թ. 9:

² Տե՛ս **Վրացեան Ս.**, Կեանքի ուղիներով. Դէպքեր, Դէմքեր, Ապրումներ, հ. Ե., Պէյրոս, 1966, էջ 171:

³ ՀԱԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 132, թ. 296-297:

милиции и в первую очередь – разведывательного и контрразведывательного отделения. Датой основания разведывательных и контрразведывательных служб РА можно считать 13 августа и отмечать как День основания спецслужб Армении, а также внести в список праздничных дней. Несмотря на некоторые упущения и неизбежные проблемы, Система госбезопасности РА является состоявшейся.

Vanik Virabyan – *The Security System in the Republic of Armenia in 1918-1920*

On August 13, 1918 the RA Council of Ministers decided to address the organizational and political issues of intelligence service at the expense of the government's loan. By the Minister of Defense Decree dated 14 April, 1919 attached to the General Staff the Intelligence and Counterintelligence Department was established with a small staff. One of the priority tasks of the RA Government and Parliament was the establishment of the RA state security system, the establishment of the Armenian statehood, the organization of the most important army structures, frontier units, the Ministry of Internal affairs and the militia, and first of all intelligence and counterintelligence departments in terms of ensuring the protection of the state borders and the security of the state. The establishment of the intelligence and counterintelligence service of Armenia should be considered as August 13, which should be considered as the day of establishment of the Armenian special services, as well as should be included in the list of state holidays. In spite of the shortcomings and inevitable faults, the RA state security system was well-established.